

УДК930.1:94(477.7)—1937/1938

Олег Бажан (м. Київ)

кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник
відділу історії державного терору радянської доби
Інституту історії України НАН України
E-mail: bazhanclio@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2328-4512>

Вадим Золотарьов (м. Харків)

кандидат технічних наук,
доцент Харківського національного
університету радіоелектроніки
E-mail: v.zolotaryov@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6214-7557>

«Польська операція» НКВС 1937–1938 рр. Підготовка наказу №00485 в Київській та Харківській областях

У статті головна увага приділяється плануванню співробітниками радянських органів державної безпеки так званої «польської» операції на теренах Київщини та Харківщини у 1937-1938 роках. Розглядаються зміст дефініції «польська операція», існування «цільових груп» репресивної акції, оперативні потреби обласних управлінь НКВС, пов'язані з реалізацією оперативного наказу народного комісара внутрішніх справ СРСР М. Єжова № 00485 «Про операцію по репресуванню членів Польської військової організації (ПОВ) в СРСР». Констатується, що «польська» операція НКВС носила масштабний і багатомірний характер та поєднувала етнічні, релігійні, соціальні компоненти.

Ключові слова: Великий терор, масові репресії 1937–1938 років, «польська операція» НКВС.

Oleh Bazhan (Kyiv)

candidate of Historical Sciences,
Senior researcher Department of History of State Terror
of the Soviet period of the Institute of History
of the National Academy of Sciences of Ukraine
E-mail: bazhanclio@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2328-4512>

Vadym Zolotaryov (Kharkiv)

candidate of technical sciences professor of Kharkiv
National University of Radioelectronics
E-mail: v.zolotaryov@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6214-7557>

«Polish Operation» of the NKVD in 1937–1938. Preparation of the Order № 00485 in Kyiv and Kharkiv Regions

The «Polish operation» of the People's Commissariat of Internal Affairs of the Ukrainian SSR was planned in advance. It is confirmed by the relevant directives from Moscow. Implementation of the operative order of the People's Commissar of Internal Affairs of the Ukrainian SSR M. Yezhov № 00485 «On Operation to Repress Members of the Polish Military Organization (POV) in the USSR» became large-scale and multidimensional in nature and combined ethnic, religious and social components. The order was aimed primarily at neutralizing the so-called Polish counter-revolutionary nationalist element and spies in favour of Poland, but in the future the secret circular was extended to persons who had Soviet citizenship and Polish nationality (or simply Polish family names).

The documents of the Soviet special services give reason to claim that representatives of different nationalities (Ukrainians, Russians, Jews, etc.) were arrested on the «Polish line». Selection of persons took place on the basis of agent messages, case-forms, letter cases, lists, cases of secret service staff. In total, 16 categories were identified as victims of the repressive action by state security officials in Kyiv and Kharkiv regions, including: war prisoners, deserters and legionnaires of the Polish army, defectors, political immigrants from Poland, the «clerical-nationalist element», old Polish employees of sugar factories and other enterprises, Polish consulates visitors, people with family and other relationships in Poland, etc.

Thus, both the ethnic and social factors should be looked for in the causes of the «Polish operation» of the NKVD.

Key words: Great Terror, mass repression of 1937-1938, «Polish operation» of the NKVD.

Перелік публікацій, присвячених переслідуванню осіб польської національності в Українській РСР в 1920-1930-х роках, є досить значним. Механізм та масштаби репресій радянської влади щодо польської етнічної групи на теренах України представлено у працях М. Бугая, І. Ващенко, В. Золотарьова, Л. Копійченко, М. Петрова, В. Репринцева, О. Рубльова, Н. Рубльової, Г. Стронського, Н. Титової, Є. Тіміряєва на сторінках науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією» та видання «Польща та Україна у тридцятих-сорокових роках ХХ століття»¹. Регіональний аспект однієї з найбільших «національних операцій», що проводилися в СРСР у роки Великого терору на прикладі Житомир-

ської, Хмельницької областей розкрито у наукових розвідках дослідників Р. Подкура, Т. Рафальської, О. Рубльова, Л. Місінкевича². На сьогодні відсутній комплексний аналіз реалізації радянськими органами державної безпеки антипольської акції у відповідності до секретного наказу № 00485 від 11 серпня 1937 року межам Київської та Харківської областей. Автори статті ставлять перед собою завдання розкрити механізм планування та послідовність виконання співробітниками державної безпеки оперативних завдань, питань розподілу їх зусиль в ході виконання репресивної акції в рамках польської лінійної операції на теренах Київщини та Харківщини в добу Великого терору.

¹ Бугай Н.Ф. Народы Украины в «Особой папке Сталина» / Н. Ф. Бугай; Ин-т рос. истории РАН. М.: Наука, 2006. 271 с.; Ващенко І.М. «Справа» польських педагогів Києва 1930–1931 рр. – маловідома сторінка антипольських репресій 1930-х рр. // Наукові записки Вінницького держ. пед. ун-ту ім. М. Коцюбинського. Сер.: Історія: Зб. наук. праць / За ред. П.С. Григорчука. Вінниця : ДП «ДКФ», 2004. Вип. 8. С. 299–303; Влада і Костьол в радянській Україні, 1919–1937 рр.: Римо-католицька церква під репресивним тиском тоталітаризму: Документи / Передмова, упорядкування, додатки, покажчики Н.С. Рубльової // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. 2003. № 2 (21). С. 3–507; Золотарьов В. ЧК-ДПУ-НКВС на Харківщині: люди та долі 1919–1941. Харків, 2003. С. 257-260; Золотарьов В.А. Діяльність органів державної безпеки на Харківщині в 1937–1938 роках // Реабілітовані історією. Харківська область: Книга третя. – Ч. 2. Київ, Харків : Регіональний інформаційний центр. 2019 р. С. 8–18; Копійченко Л.А., Тіміряєв Є.Р. Шлях до Казахстану // Реабілітовані історією. У 27-ти томах Житомирська область. У семи книгах. Кн. 7. Частина друга. Житомир: Полісся, 2015. С. 9-21; Рубльов О., Репринцев В. Репресії проти поляків в Україні у 30-ті роки // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. 1995. №1/2. С. 116-156; Справа «Польської Організації Військової» в Україні. 1920–1938 рр. / Упоряд.: С.А. Кокін, Р.Ю. Подкур, О.С. Рубльов. К.: Головна редколегія науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією», 2011. 472 с.; Тітова Н. «Санация» прикордоння УСРР: поборювання «польсько-українського фашизму» на Поділлі, 1930-ті роки / Наталія Тітова // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. 2007. № 1 (28). С. 220-252; Pietrow N. Polska operacja NKWD // Karta: Niezależne pismo historyczne (Warszawa). 1993. Nr. 11. S. 24–43; Польща та Україна у тридцятих-сорокових роках ХХ століття: Невідомі документи з архівів спеціальних служб. – Т. 8: Великий Терор. Польська операція 1937–1938. – У 2 ч. / Ред. кол.: Є. Беднарк, В. В'ятрович, С. Кокін, П. Кулаковський, М. Маєвський, П. Мерецький, З. Навроцький, Є. Тухольський, Ю. Шаповал. Галузевий державний архів Служби безпеки України; Інститут національної пам'яті – Комісія з переслідування злочинів проти польського народу; Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України. – Варшава; Київ, 2010.

² Рафальська Т. Трагічна доля українців та поляків с. Буддичів у період «великого терору» на Житомирщині (липень 1937 р. – листопад 1938 р.) // Intermarum: історія, політика культура. 2014. №1. С. 243-253; Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Хмельницька область. / Редакція тому: Л.В. Стебло (голова) та ін. – Упорядники: Л.Л. Місінкевич, Р.Ю. Подкур. – Біографічні довідки: Ю.А. Довгань, Л.А. Кривега, О.М. Фандуль. – Кн. 5. – Хмельницький : ТОВ «Поліграфіст-2», 2014. 89 с.

Рішення вищого партійного керівництва СРСР про проведення масштабної санації радянського суспільства після прийняття Конституції 1936 року призвело до перебудови структурних підрозділів НКВС, оскільки існуюча на той час каральна система не дозволяла співробітникам держбезпеки чітко та своєчасно виконувати поставлені перед ними завдання по: нейтралізації реальної чи потенційної опозиції правлячому режиму; репресуванню «представників експлуаторських класів», а також осіб, що належали до так званих «контрреволюційних партій».

Після ліквідації восени 1930 р. в структурі Об'єднаного державного політичного управління (ОДПУ) СРСР контррозвідального відділу (КРВ), функції по боротьбі з іноземними розвідками було покладено на особливі відділи (ОВ), які діяли як при територіальних підрозділах ОДПУ так і при військових з'єднаннях. Згідно до наказу НКВС СРСР від 28 листопада 1936 р. у складі Головного управління державної безпеки (ГУДБ) був відновлений КРВ

Л.Г. Миронов

на базі розформованого економічного відділу (ЕКВ) та частини ОВ. З 25 грудня 1936 р. цей підрозділ став офіційно називатися 3-й відділ ГУДБ НКВС СРСР. У своєму виступі на лютнево-березневому (1937 р.) пленумі ЦК ВКП(б) начальник 3-го відділу ГУДБ НКВС Лев Григорович Миرون (1895–1938) назвав

причини цієї реорганізації: «У наших організаціях зовсім не було організовано контррозвідального відділу. З 1930 р. контррозвідального апарата немає, і ми його лише зараз створюємо. А що це означає відсутність контррозвідального апарата? Це означає, що ми фактично у нашій роботі підготовкою до війни знехтували. Практично у боротьбі це значило, що всі розвідальні організації, які діють на нашій території, не зустрічають потрібної протидії»³.

Точну дату створення КРВ в Управлінні державної безпеки (УДБ) НКВС Української Радянської Соціалістичної Республіки (УРСР) поки що з'ясувати не вдалося, однак з великою долею вірогідності можна припустити, що сталося це напочатку грудня 1936 року. Про це побіжно свідчать слова старшого майора державної безпеки Юхима Хомича Кривця (1897–1940)⁴: «Після від'їзду Мазо⁵ до Харкова, я через деякий час був затверджений в посаді начальника ЕКВ, але пробув у ній всього півтора місяця, потім відбулася реорганізація і ЕКВ злилося з КРВ. Балицький⁶ мене не залишив начальником цього, знов створеного найбільшого оперативного відділу, а затвердив на цю посаду колишнього начальника Особливого відділу Александровського. Після деяких пересувань по областях я був призначений начальником облуправління в Чернігів»⁷.

М.К. Александровський

³ Матеріали февральско-мартовского пленума ЦК ВКП(б) 1937 года // Вопросы истории. 1995. № 2. С. 10.

⁴ Біографічний нарис про Ю.Х. Кривця див: Золотарьов В., Парфьоненко В. «Один із активніших працівників ЧК – ГПУ» (Сторінки біографії старшого майора державної безпеки Юхима Кривця) // З архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ. 2003. № 1. С. 355–402; Золотарьов В.А. Секретно-політичний відділ ДПУ УСРР: справи та люди. Харків: Фоліо, 2007. С. 104–183.

⁵ Мазо Соломон Самійлович (1900–1937). Комісар державної безпеки 3-го рангу. До 16.10.1936 – начальник ЕКВ УДБ НКВС УСРР. З 16.10.1936 – начальник УНКВС по Харківській області. Біографічні нариси про нього див: Золотарьов В. Випробування совістю. Сторінки біографії комісара держбезпеки 3 рангу С. Мазо // З архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ. 2000. № 2/4. С. 374–389; Золотарьов В.А. ЧК-ДПУ-НКВС на Харківщині: люди та долі... С. 208–235.

⁶ Балицький Всеволод Аполонівич (1892–1937). Комісар державної безпеки 1-го рангу. У липні 1934 р. – травні 1937 р. – нарком НКВС УРСР. Монографії про нього див: Шаповал Ю., Золотарьов В. «Гильотина України»: нарком Всеволод Балицький и его судьба. М. : Политическая энциклопедия, 2017. 406 с.

⁷ Україна в добу «Великого терору»: 1936–1938 роки / авт.-упорядник Ю. Шаповал [та ін.]. К. : Либідь, 2009. С. 377.

Начальником УНКВС по Чернігівській області Ю.Х. Кривець був затверджений 16 грудня 1936 р.⁸, отже старший майор державної безпеки Михайло Костянтинівич Александровський (1898-1937)⁹, очолив КРВ УДБ НКВС УРСР не пізніше цієї дати, хоча в його особовій справі фігурує інша дата – 25 грудня 1936 р.¹⁰.

Слід відзначити, що до складу республіканського КРВ увійшли і співробітники розформованого іноземного відділу УДБ НКВС УРСР. Це дало привід історикам служби зовнішньої розвідки України помилково називати контррозвідальний відділ УДБ НКВС УРСР – «підрозділом зовнішньої розвідки»¹¹. Насправді з грудня 1936 р. по липень 1938 р. іноземного відділу, який займався зовнішньою розвідкою, у складі УДБ НКВС УРСР не існувало. «Незалежну УРСР» позбавили права самостійно проводити розвідувальну роботу за кордоном.

З метою посилення конспірації у роботі органів державної безпеки згідно до наказу НКВС СРСР № 00411 від 25 грудня 1936 р. відділам ГУДБ НКВС СРСР була присвоєна спеціальна нумерація: 1-й – відділ охорони, 2-й – оперативний; 3-й – контррозвідальний; 4-й – секретно-політичний; 5-й – особливий; 6-й – відділ транспорту та зв'язку; 7-й – іноземний; 8-й – обліково-реєстраційний; 9-й – спеціальний, 10-й – тюремний¹². Цей загальносоюзний підзаконний акт було продубльовано у наказі НКВС УРСР № 001 від 2 січ-

ня 1937 року¹³. Відділів № 7 та № 10 в республіканському наркоматі та обласних УНКВС не існувало, а функції тюремного управління в НКВС УРСР виконувало Управління місць ув'язнення (УМУ), а в обласних УНКВС – відповідно відділи місць ув'язнення (ВМУ). Крім того, в українських обласних УНКВС 1-й відділ УДБ не організовувався, а функції охорони партійно-радянського апарату продовжував здійснювати 2-й відділ.

«Крокісти», а саме так називали співробітників цього підрозділу колеги, і стали основними виконавцями масових національних операцій в добу Великого терору. 3-й відділ УДБ НКВС УРСР на кінець травня 1937 року складався з 14 відділків: 1-й – західний; 2-й – східний, 3-й – польський, 4-й – середньоевропейський, 5-й – український, 6-й – румунський, 7-й – біла та внутрішня контрреволюція, 8-й – оборонна промисловість, 9-й – машинобудівнича, хімічна, металургійна промисловість, 10-й – вугільна, енергетична, гірничо-рудна промисловість; 11-й – легка промисловість; 12-й – сільське господарство; 13-й – інформаційний; 14-й – обліково-оперативний з групою закордонної техніки. Штатний розклад складав 119 осіб, у тому числі – начальник відділу – 1, заступники начальника відділу – 2, помічник начальника відділу – 1, секретар відділу – 1, помічник секретаря відділу – 1, співробітник для доручень секретаріату – 1, старший діловод секретаріату – 1, старша машиністка – 1, машиністки – 11¹⁴.

Таблиця 1

Штатний розклад 3-го відділу УДБ НКВС УРСР на травень 1937 р.

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14
Начальник відділку	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1
Заступник начальника відділку	1	–	–	–	–	–	–	–	1	–	–	–	–	–
Помічник начальника відділку	1	1	2	1	2	2	1	1	1	1	1	1	1	1
Оперуповноважений	5	1	6	3	4	3	3	3	5	4	3	2	2	2
Помічник оперуповноваженого	2	1	2	–	1	1	–	3	1	2	2	–	2	1
Разом	10	4	11	5	8	7	5	8	9	8	7	4	6	5

⁸ Золотарьов В.А. Секретно-політичний відділ ДПУ УСРР... С.128

⁹ Біографічний нарис про М.К. Александровського див: Золотарьов В.А. Секретно-політичний відділ ДПУ УСРР... С. 184-233.

¹⁰ ГДА СБУ, ф.12, спр. 2174.

¹¹ Керівники української зовнішньої розвідки / авт. – упоряд.: В.Д. Хоменко, О.В. Скрипник, І.М. Шиденко, І.В. Білоконь, В.О. Романюк; за редакцією Г.О. Ілляшова. – К. : Ярославів Вал, 2010. С. 52.

¹² Петров Н.В., Скоркин К.В. Кто руководил НКВД 1934-1941. М. : Звенья, 1999. С. 47-48.

¹³ ГДА СБУ, ф. 9, спр.7, арк 2-3.

¹⁴ Там само, арк. 279-281.

Як видно з таблиці, 3-й (польський) відділ мав найбільшу кількість штатних одиниць у 3-му відділі УДБ НКВС УРСР, що на нашу думку свідчить про його пріоритетне значення. З 1 червня 1937 р. цей підрозділ очолював старший лейтенант державної безпеки Мойсей Якович Детинко (1902–1938), який і був по суті головним виконавцем «польської операції» в УРСР.

М.Я. Детинко

Це був один із найжорстокіших слідчих центрального апарату НКВС УРСР. Його колега, старший лейтенант державної безпеки Олександр Васильович Вебрас (1898 – ?) пізніше свідчив, що «Детинко бив арештованих. Я особисто бачив, як із його кабінету виводили і виносили на носилках побитих арештованих. Із його кабінету чулися крики та стогони».

Символічно, що заарештований 23 лютого 1938 р. Детинко швидко «зізнався» в тому, що з 1919 р. працює на польську розвідку, яку постійно інформував про чекістську роботу та гальмував слідство по полякам¹⁵.

Загальне ж керівництво «польською операцією» здійснював комісар державної безпеки 3-го рангу Володимир Андрійович Стирне (1897–1937) – оспіваний радянськими письменниками та кінематографістами. Як учасник чекістської організації «Трест», він був призначений на посаду начальника 3-го відділу УДБ НКВС УРСР з посади начальника УНКВС по Іванівській області РСФРР 20 липня 1937 р. За спогадами іванівських чекістів дізнавшись про призначення до Києва «Володимир Андрійович був дуже засмучений і явно нервував. Адже в той час було вже заарештовано багато його друзів, соратни-

М.П. Шрейдер

ків по колишній роботі» на Луб'янці¹⁶. На серпневому (1937 року) пленумі Іванівського обкому ВКП(б) начальник обласного Управління робітничо-селянської міліції Михайло Павлович Шрейдер (1902–1978) обвинуватив В.А. Стирне у протидії репресіям та зв'язку з троцькістами¹⁷. Цікаво, що у своїх спогадах М.П. Шрейдер не лише представляв себе непримиримим борцем з репресіями, але й неодноразово підкреслював, що знаходився «в близьких відносинах зі Стирне на правах старого знайомства по Москві»¹⁸, правда обмовився, що «Стирне ніколи не був відвертим і дотримувався суворо офіційного тону не лише зі мною, але й зі своїм заступником»¹⁹.

Напевно В.А. Стирне добре розбирався в людях і знав справжню ціну капітану міліції М.П. Шрейдеру. Втім природна обережність його не врятувала. 2 вересня 1937 р. він був звільнений з НКВС, 22 жовтня заарештований, а 15 листопада 1937 р. засуджений на смерть в особливому порядку та розстріляний у Москві²⁰. Обставини його арешту, слідства та розстрілу вимагають подальшого вивчення. Слід відзначити, що в анкеті заарештованого записався росіянином, хоча в особовій справі латиш²¹, вказав свою посаду перед арештом – начальник 3-го відділу УДБ НКВС УРСР і домашню адресу – Київ, вулиця Карла Лібкніхта, будинок 36, квартира 41²².

В.А. Стирне

¹⁵ Золотарьов В. Олександр Успенський: особа, час, оточення. Харків : Фоліо, 2004. С. 168-169.

¹⁶ Шрейдер М. НКВД изнутри. Записки чекиста. М. : Возвращение, 1995. С.51

¹⁷ Бобков Ф.Д. КГБ и власть. М.: Возвращение, 1995. С.158.

¹⁸ Шрейдер М. Вказ. праця. С.33

¹⁹ Там само. С.47

²⁰ Шаповал Ю.І., Пристайко В.І., Золотарьов В.А. ЧК – ГПУ – НКВД в Україні: особи, факти, документи. К.: Абрис, 1997. С. 554-555.

²¹ ГДА СБУ, ф.12, спр. 2234.

²² Мартиролог жертв сталинских репрессий. Программы сахаровского центра. Память о бесправии / Электронный ресурс. Режим доступа <https://www.sakharov-center.ru/asfcd/martirolog/?t=page&id=13953>

С.І. Самойлов

З вересня 1937 р. по лютий 1938 р. посада начальника республіканської контррозвідки була вакантна і роботою цього підрозділу керував Самуїл Ісакович Самойлов-Бесидський (1900-1938), який офіційно числився заступником начальника 3-го відділу УДБ НКВС УРСР²³.

На початку січня 1937 р. було сформовано 3-й відділ УДБ УНКВС по Київській області на чолі зі старшим лейтенантом держбезпеки Зіно-

вієм Луневим-Мінцом (1900-?)²⁴, який згідно зі штатним розкладом на травень того ж року складався з: 1-го відділку – західного; 2-го відділку – польська контрреволюція, шпигунство та румунська група; 3-го відділку – середне-європейське та східне; 4-го відділку – українська контрреволюція; 5-го відділку – біла контрреволюція; 6-й відділок – оборонна промисловість; 7-й відділок – промисловість; 8-ма група – сільське господарство; 9-го відділку – інформаційного; 10-та – група – оперативного обліку. У штаті були також начальник відділу, заступник начальника відділу, помічник начальника відділу, секретар відділу і 5 машиністок – всього 46 штатних одиниць²⁵.

Таблиця 2.

Штатний розклад відділків 3-го відділу УДБ УНКВС Київської області на травень 1937 р.

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Начальник відділку	1	1	1	1	1	1	1	–	1	–
Помічник начальника відділку	1	1	–	–	–	1	–	–	1	–
Оперуповноважені	1	3	1	3	2	2	1	1	2	1
Помічники оперуповноважених	–	1	–	1	–	1	1	1	–	1
Разом	3	6	3	5	3	5	4	2	4	2

У першій декаді січня 1937 року запрацював 3-й відділ УДБ УНКВС по Харківській області (керівник – капітан державної безпеки Лазар Соломонович Арров (1904-1941)²⁶, у структурі якого налічувалося 11 відділків (61 штатна посада): 1-й – західний, 2-й – польський, 3-й – середньоєвропейський і східний, 4-й – український, 5-й – біла контрреволюція, 6-й – оборонна промисловість, 7-й – важка промисловість, 8-й – легка промисловість, 9-й –

Л.С. Арров

сільськогосподарський, 10-й – інформативний, 11-й – оперативно-обліковий. Керівництво підрозділом здійснювали: начальник відділу, заступник начальника відділу, помічник начальника відділу та секретар відділу та 5 машиністок²⁷.

У таблиці 3 наведено штатний розклад 3-го відділу УДБ УНКВС по Харківській області на травень 1937 р. (перша цифра в чарунці) у порівнянні з поіменним списком співробітників цього підрозділу на липень 1937 р. (друга цифра в чарунці через косу риску). Відомості про 9-й відділ не зберіглися, літерою «В» - позначена вакансія, «?» - відсутність даних).

²³ Там само. С. 545-546.

²⁴ Біографічний нарис про Лунева-Мінца див: *Бажан О., Золотарьов В.* Організатор вбивства генерал-хорунжого армії УНР В. Оскілка або послужний список чекіста Зіновія Лунева-Мінца // *Краєзнавство.* 2019. № 2. С. 161 – 175.

²⁵ ГДА СБУ, ф. 9, спр. 7, арк. 284-285.

²⁶ Біографічний нарис про Аррова див: *Золотарьов В.* «Використані та викинуті»: співробітники УНКВС по Харківській області, засуджені за порушення «соціалістичної законності» наприкінці 1930-х рр. // *З архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ.* 2015. № 1. С. 313-317.

²⁷ ГДА СБУ, ф. 9, спр. 2, арк. 2-3.

Таблиця 3.

**Штатний розклад відділків 3-го відділу УДБ УНКВС Харківської області
на травень 1937 р. у порівнянні з реальним за липень 1937 р.**

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
Начальник відділку	1/1	1/1	1/1	1/1	1/1	1/1	1/1	1/1	1/?	1/1	1/В
Помічник начальника відділку	-/-	-/-	-/-	-	-	1/-	1/1	1/1	-/?	1/В	-
Оперуповноважені	4/2	2/2	2/2	3/2	2/2	2/2	4/4	3/3	2/?	3/2	1/1
Помічники оперуповноважених	1/-	1/1	-/-	1/2	1/1	1/1	2/2	-/-	-/?	1/1	1/1
Разом	6/3	4/4	3/3	5/5	3/4	5/4	8/8	5	3/?	6/4	3/2

У 2-му (польському) працювало чотири особи: начальник – старший лейтенант державної безпеки Петро Йосифович Барбаров (1905–2000)²⁸; оперуповноважені – молодший лейтенант державної безпеки Михайло Назарович Яковенко (1901–?) та сержант державної безпеки Данило Йосипович Михелевич; помічник оперуповноваженого – кандидат на спецзвання Семен Овдійович Шехтер.

П.Й. Барбаров

Слід відзначити, що наведені штатні розклади не відповідали реальному стану справ. По-перше, під час проведення масових операцій для проведення слідства до обласних УНКВС була прикомандировані найбільш кваліфіковані співробітники з периферії та чекісти запасу. По-друге, незважаючи на те, що у 1935 р. з апарату УДБ мали бути звільнені безпартійні, за вказівкою тодішнього керівництва УНКВС Харківської їх залишили на оперативній роботі, формально зарахувавши в неоперативні відділи. Двоє з таких працівників – Олександр Петрович Александров (1900–?) та Володимир Наумович Скравивецький (1899–?), не маючи спеціального звання ГУДБ, навіть продовжували очолювати відділки спочатку економічного, а потім 3-го відділів. Прикметно, що в наказах по особовому складу та штатних розкладах це не фіксувалося.

Оскільки масові операції охопили не лише міста, але і сільську місцевість, то її «відпові-

дальними виконавцями» мали стати, насамперед, співробітники районних відділів (РВ) УНКВС. Однак через низку об'єктивних причин периферійні підрозділи самотужки провести вилучення «контрреволюційного елемента» не мали змоги. По-перше, штат РВ НКВС був маленьким – від 2 до 6 осіб. По-друге, у 1937–1938 рр. у більшості РВ спостерігався кадровий некомплект співробітників. По-третє, службові приміщення більшості РВ НКВС були непристосовані для проведення слідчої роботи, утримання великої кількості арештованих і виконання смертних вироки.

Тому для успішного виконання оперативного наказу народного комісара внутрішніх справ СРСР № 00447 з репресування колишніх куркулів, карних злочинців та інших антирадянських елементів були організовані так звані міжрайонні оперативні слідчі групи (МРОСГ). Нові структурні підрозділи охоплювали свою діяльністю декілька районів – так званий «кущ», самостійно проводили арешти та слідство, а також здійснювали власними силами смертні вироки. В УНКВС Харківської області в серпні – жовтні 1937 р. існувало 7 МРОСГ, які базувалися у Харкові, Полтаві, Лубнах, Куп'янську, Сумах, Кременчуці, Ізюмі. З жовтня 1937 р. (після утворення Полтавської області) центри «кущів» дещо змінилися (Харків, Куп'янськ, Суми, Ізюм, Охтирка, Лозова, Красноград), але їхня загальна кількість лишилась такою самою. «Кущова схема» використовувалася і при проведенні інших масових операцій, зокрема польської²⁹.

²⁸ Біографічний нарис про Барбарова див: Золотарьов В. «Використані та викинуті»: співробітники УНКВС по Харківській області, засуджені за порушення «соціалістичної законності» наприкінці 1930-х рр. // 3 архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ. 2015. – № 1. С. 347–355.

²⁹ Золотарьов В.А. Особенности работы УНКВД по Харьковской области во время проведения массовой операции по приказу № 00447 // Сталинизм в советской провинции: 1937–1938 гг. Массовая операция на основе приказа № 00447. М. : РОССПЭН; Германский исторический институт в Москве, 2009. С. 572–594.

На території Київщини було створено 7 міжрайонних оперативних чекістських груп у місцях дислокації наступних куцнів у серпні-вересні 1937 р.: Київ, Житомир, Коростень, Черкаси, Умань, Біла Церква, Новгород-Волинський³⁰.

Спочатку проведення польської операції в Київській та Харківській областях покладалось лише на обласні управління УНКВС, але після розформування на початку серпня 1937 р. 6-х відділів УДБ УНКВС і НКВС УРСР, та створення дорожньо-транспортних відділів (ДТВ) ГУДБ НКВС СРСР в адміністративних центрах залізниць, останні стали самостійно проводити всі масові операції. ДТВ, правда, не мали своїх трійок і завершені кримінальні справи надсилали на розгляд трійок обласних УНКВС. На теренах Київської та Харківської областей у третьому кварталі 1937 р. діяли відразу три ДТВ ГУДБ НКВС – Південної, Південно-Західної і Північно-Західної залізниць.

На сьогодні вдалося віднайти лише протокол оперативної наради при начальнику дорожньо-транспортному відділі Головного управління держбезпеки НКВС Південно-Західної залізници (капітан державної безпеки Соломон Ісакович Заславський (1897–?) від 16 серпня 1937 року, присвяченої плануванню польської операції в межах польської і лісостепової зон України. Згідно з документом: «1. Для організації майбутньої операції на Південно-Західної залізници командувати з 16. VIII. ц.р. наступних відповідальних співробітників у відділки ДТВ:

С.І. Заславський

а) Жмеринка, Гайворон, Козятин – т. БУТОРОВА³¹; 2) Шепетівка, Коростень, Гречани – т. ГОЛЬДФАЙН³²; в) Чернігів, Гребінка, Київ – т. ПЕРЛОВСЬКОГО³³; г) по об'єктах управління Південно-Західної залізници організацію цієї роботи покласти на т. НІКЕЛЬБЕРГА³⁴. 2. Підготовчу роботу до операції провести в розрізі наступних заходів: а) створити повний облік по полякам; б) переглянути всі агентурні справи, справи-формуляри та підсобний облік; в) скласти список на категорії осіб, що підлягають арешту; г) організувати в ВДТВ³⁵ слідчі групи; д) організувати належну охорону та утримання арештованих...»³⁶.

Таким чином слідчі групи дорожньо-транспортних відділів по польській операції були зосереджені у адміністративних центрах, в яких містилися їхні відділки. ДТВ ГУДБ НКВС Південно-Західної залізници (адміністративний центр – м. Київ) мала відділки у: Києві, Гайвороні, Гребінці, Гречанах, Жмеринці, Казатині, Коростені, Чернігові, Шепетівці. ВДТВ ГУДБ НКВС Південної залізници (адміністративний центр – Харків) містилися у Харкові – 2 (одне з них у місті, друге у міському районі Основа), Білгороді (РРФСР), Кременчуку, Лозовій, Люботині, Полтаві. ДТВ ГУДБ НКВС Північно-Донецької залізници (адміністративний центр – Артемівськ) організувала ВДТВ у Красному Лимані, Куп'янську, станції імені Кагановича, Ворошиловграді, Дебальцово³⁷.

В оперативному наказі НКВС СРСР за № 00485 від 11 серпня 1937 року, в якості цільових груп, що підлягали арешту, виступали: а) найактивніші члени «ПОВ»; б) військовополонені польської армії на теренах СРСР; в) переміжники з Польщі, незалежно від часу переходу їх в СРСР; г) політемігранти з Польщі;

³⁰ Нікольський В.М. Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х – 1950-ті рр.). Історико-статистичне дослідження. Монографія. Донецьк : Вид-во ДонНУ, 2003. С. 92.

³¹ Буторов Михайло Афанасійович (1902–1969) у 1937 – 1938 рр. обіймав посаду заступника начальника ДТВ ГУДБ НКВС Південно-Західної залізници, капітан державної безпеки.

³² Гольдфайн Володимир Борисович (1904–?) у 1937–1938 рр. перебував на посаді начальника 1-го відділку ДТВ ГУДБ НКВС Південно-Західної залізници, старший лейтенант державної безпеки.

³³ Перловський Петро Олександрович, молодший лейтенант державної безпеки.

³⁴ Нікельберг Григорій Мойсейович (1901–?) у 1937–1938 рр. працював заступником начальника ДТВ ГУДБ НКВС Південно-Західної залізници, капітан державної безпеки.

³⁵ ВДТВ – відділення ДТВ.

³⁶ ГДА СБУ (м. Київ), спр. 32135 – фп, т. 4, арк. 2-3.

³⁷ ГДА СБУ, ф. 9, спр. 7, арк. 465 – 468.

д) колишні члени Польської партії соціалістичної (ППС) та інших польських антирадянських політичних партій; е) найбільш активна частина місцевих антирадянських націоналістичних елементів польських районів. Більш широку платформу для репресування осіб на підставі антипольської акції НКВС 19 серпня 1937 р. запропонував т.в.о. начальника УНКВС по Харківській області капітан державної безпеки Лев Йосифович Рейхман (1901–1940)³⁸. В оперативному наказі за № 612 УНКВС по Харківській області, виданому керівником структурного підрозділу з метою «виконання оперативного наказу Народного Комісара Внутрішніх Справ СРСР Генерального Комісара Державної Безпеки тов. Єжова № 00485 про проведення операції по полякам», зазначено 16 цільових груп для репресування: «НАКАЗУЮ: Начальнику III відділу УДБ ХОУ (Харківського обласного управління – авт.) НКВС старшому лейтенанту державної безпеки тов. Фішеру у 2-х денний термін проробити всі матеріали, які є у III відділі (агентурні розробки, справи-формуляри, агентурне листування, літерні справи, списки, справи таємного складу та ін.) – відібрати та скласти оперативні довідки на всіх осіб, які відносяться до категорій, які підлягають арешту:

1. Військовополонені, дезертири і легіонери польської армії, які лишилися в СРСР.
2. Перебіжчиків із Польщі, незалежно від часу їхнього переходу в СРСР.
3. Політемігрантів і політобмінних із Польщі.
4. Колишніх членів ППС (польська партія соціалістична – авт.) та інших польських націоналістичних партій і контрреволюційних формувань.
5. Колишніх розвідуправлінців та агентів іноземного відділу по Польщі.
6. Галичан, військовослужбовців армії Петрушевича, які лишилися в СРСР, а також тих, хто прибув у різні роки до Радянського Союзу.
7. Реємігрантів, петлюрівців і білих, які повернулися з Польщі до Союзу.
8. Поляків-старослужбовців цукрових заводів і інших підприємств.
9. Колишніх контрабандистів і осіб, які

були засуджені у минулому як шпигуни та учасники контрреволюційних націоналістичних організацій. 10. Клерикально-націоналістичний елемент. 11. Вихідці з Польщі та прикордонної смуги, у відношенні до яких є матеріали, що компрометують. 12. Відвідувачі польських консульств. 13. Польський контрреволюційний націоналістичний елемент. 14. Особи, що мають родинні та інші зв'язки у Польщі, у відношенні до яких є матеріали, що компрометують. 15. Особи, які розробляються за підозрою у польському шпигунстві, незалежно від їх національності. 16. Агентура по полякам та іншим об'єктам (поляки або вихідці з Польщі), яка підозрюється у дезінформації та дворушництві, або такі, що не виправдали себе по роботі³⁹.

У порівнянні з союзним наказом НКВС СРСР за № 00485 від 11 серпня 1937 року, оперативний наказ № 612 УНКВС по Харківській області значно розширив контингент осіб, які підлягали переслідуванню (додані пункти 5-12,14-16)⁹. Союзна категорія «б» співпадала з 1-ю харківською; категорія «в» – з 2-ю; категорія «г» – з 3-ю; категорія «д» з 4-ю. Разом з тим, в наказі УНКВС по Харківській області були відсутніми відразу дві «союзні категорії» – «а» виявлені у процесі слідства і до цього часу не розшукані активніші члени «ПОВ» (польська організація військова – авт.) згідно до списку, що додається та «є) найбільш активна частина місцевих національних районів».

Л.Й. Рейхман

польських районів у Харківській області не існувало, тому відсутність в обласному наказі УНКВС союзної категорії «є» цілком логічна. Крім того, у наказі Л. Рейхмана союзна категорія «а» зазнала розлогого «тлумачення», що стало підставою для харківських чекістів «залучати» до членів «ПОВ»

³⁸ Біографічні нариси про Л.Й. Рейхмана: *Золотарьов В.А.* ЧК-ДПУ-НКВС на Харківщині: люди та долі (1919–1941). Харків : Фоліо, 2003. С. 250–282; *Бажан О., Золотарьов В.* Біографія майора державної безпеки Льва Рейхмана в динаміці репресивної політики радянської влади в 1920–1930-ті роки // Південний Захід. Одесика. Історико-краєзнавчий науковий альманах. – Вип. 17. Одеса : Друкарський дім, 2014. С. 220–238.

³⁹ Колекція наказів по особовому складу УНКВС Харківської області у 1994 р. зберігалася у відділі кадрів Головного управління внутрішніх справ України в Харківській області та не мала звичайних для державних архівів фондів та описів. Документ, що цитується зберігався у 5 томі «Приказов УНКВД по Харьковской области за 1937 г.» арк. 119–126.

не лише етнічних поляків, але і українців, євреїв, білорусів та росіян, певним чином, пов'язаних з Польщею.

Ймовірно, що подібний до оперативного наказу № 612 УНКВС по Харківській області існував розпорядчий документ, підготовлений начальником УНКВС по Київській області старшим майором державної безпеки Миколою Давидовичем Шаровим (1897–1940). Віднайти секретний циркуляр, який стосувався підготовки польської операції у серпні 1937 року на теренах Київщини, в архівах радянських органів держбезпеки поки не вдалося. З датованих пізніше за часом інформацій УНКВС по Київській області про напрямки ударів по «п'ятій колоні» виразно простежується 13 цільових категорій для репресування: 1. Перебіжчики з Польщі; 2. Політемігранти з Польщі; 3. Дезертири польської армії; 4. Колишні військовополонені та польські легіонери; 5. Колишні члени польських політпартій; 6. Колишні співробітники та агенти розвідувальних управлінь; 7. Реємігранти та репатріанти з Польщі; 8. Колишні контрабандисти; 9. Відвідувачі польського консульства; 10. Учасники «ПОВ»; 11. Військовослужбовці Української галицької армії, що осіли в Україні; 12. Особи, що мають контакти з громадянами Польщі; 13. «Польський національний контрреволюційний актив»⁴⁰.

З наявних документів проглядається, що попередні масштабної етнічної чистки чекістами Київщини та Харківщини були проведені певні підготовчі заходи. Відтворити як найдокладніше, організацію чекістської лінійної операції на Слобожанщині дозволяють архівні матеріали Галузевого державного архіву МВС України у місті Харкові. За задумом керівництва УНКВС по Харківській області група співробітників 3-го відділу УДБ (начальник 6-го відділку старший лейтенант державної безпеки Сергій Пав-

М.Д. Шаров

лович Марченко (1898–?), помічник начальника 8-го відділку лейтенант держбезпеки Йосиф Семенович Кульчицький (1899–1980), оперуповноважені молодші лейтенанти держбезпеки Володимир Євменович Баша (1908–?), Анатолій Наумович Бурксер, Іван Павлович Карагодін) разом із помічниками директорів по найму заводів № 183, № 135, № 48, № 193 та завідувачами спеціальними частинами підприємств енергетики та водопроводу у двох денний термін повинні були «проробити весь особовий склад цих підприємств з метою виявлення осіб, які підлягають негайному арешту». Під цю категорію потрапляли харків'яни, які раніше хоч і не перебували на оперативному обліку, але тепер підлягали арешту за «об'єктивними даними».

До 20 серпня співробітники УНКВС мали скласти оперативні довідки на встановлених по місту осіб, які підлягали арешту, та негаючи часу приступити до операції. Начальник 2-го відділу УДБ старший лейтенант державної безпеки Леонтій Онисимович Чернов (1897–1938) повинен був «забезпечити плано-мірне та ефективне проведення операції», а комендант УНКВС Артем Петрович Зелений (1891–1942) та Й.Б. Фішер «забезпечити розміщення заарештованих по тюрмам і тюрподам». Співробітники 2-го відділу безпосередньо займалися оперативною розробкою підозрюваних, здійснювали стеження та арешти, ліквідували майно заарештованих. «Крокісти» мали забезпечити правильну розсадку заарештованих, тобто слідкувати, щоб в одній камері не знаходилися особи, які проходили по одній справі, та організувати внутрішньо камерне агентурне висвітлення в'язнів.

Й.Б. Фішер отримав вказівку до 20 серпня 1937 року розіслати всім районним відділкам НКВС директиву про порядок підготовки та проведення операції. Водночас повинні були

А.О. Чернов

⁴⁰ Польща та Україна у тридцятих-сорокових роках ХХ століття: Невідомі документи з архівів спеціальних служб. – Т. 8: Великий Терор. Польська операція 1937–1938. – Ч. 1. / Ред. кол.: Є. Беднарек, В. В'ятрович, С. Кокін, П. Кулаковський, М. Маєвський, П. Мерещький, З. Навроцький, Є. Тухольський, Ю. Шаповал. Галузевий державний архів Служби безпеки України; Інститут національної пам'яті – Комісія з переслідування злочинів проти польського народу; Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України. – Варшава; Київ, 2010. С. 696-698.

переглянуті списки заарештованих, що знаходилися на периферії. Найбільш серйозні заарештовані переводилися до Харкова.

Для проведення операції область знову була розбита на 7 кушів: Харківський (об'єднав 19 районів) – керівник Л.Й. Рейхман, Полтавський (15 районів) – керівник Й.Б. Фішер, Сумський (12 районів) – начальник 4-го відділу УДБ УНКВС по Харківській області старший лейтенант державної безпеки Абрам Михайлович Симхович (1902–1940)⁴¹, Ізюмський (6 районів) – заступник начальника 3-го відділу УДБ УНКВС капітан державної безпеки Дмитро Іванович Торнуєв (1894–?)⁴², Кременчуцький (12 районів) – керівник – інспектор при начальнику УНКВС капітан державної безпеки Дмитро Миколайович Медведєв (1899–1954), Лубенський (18 районів) – заступник начальника 5 відділу УДБ УНКВС старший лейтенант державної безпеки Олександр Давидович Тишковський (1898–?), Куп'янський (6 районів) – помічник начальника УНКВС капітан державної безпеки Яків Аронович Пан (1895–1939).

Д.М. Медведєв

Заарештовані по польській лінії особи мали розміщуватися у Харкові, Полтаві, Сумах, Кременчуці, Куп'янську, Лубнах, Ізюмі. У зазначених містах планувалося проводити слідство та здійснювати смертні вироки.

Начальник особливого відділу ГУДБ НКВС Харківського військового округу та за сумісництвом начальник 5-го відділу УДБ УНКВС старший лейтенант державної безпеки Володимир Львович Писарєв (1900–1938) отримав вказівку 21 серпня 1937 року провести наради всіх начальників особливих органів НКВС військових частин (23-ї стрілецької дивізії в Харкові; 25-ї стрілецької дивізії в Полтаві; 75-ї стрілецької дивізії в Лубнах, 16-ї

В.Л. Писарєв

бригади важкої авіації, 43-ї авіаційної бригади, змішаної авіаційної бригади в Люботині, 5-ї окремої танкової бригади). Слід відзначити, що справи по «польським шпигунам – військово-службовцям» проводилися співробітниками особливих відділів і до 3-го відділу УДБ УНКВС не передавалися. Аналогічна ситуація була з «польськими шпигунами», заарештованими співробітниками ДТВ ГУДБ НКВС Південної залізниці, адміністративний центр якої містився у Харкові. У складі цього підрозділу були відділки, аналогічні відділам УДБ (оперативне, контррозвідувальне, секретно-політичне, особливе, обліково-реєстраційне), які проводили із залізничниками весь цикл оперативно-слідчої роботи аж до виконання смертних вироків. При виїзді у райони області Й.Б. Фішер мав забезпечити виконання наказу наркома «про вербування надійної агентури по полякам».

Й.Б. Фішер

Для проведення слідства по польській лінії із співробітників 3-го відділу УДБ УНКВС була створена спеціальна слідча група до якої увійшли: начальник 2-го відділку П.Й. Барбаров; начальник 8-го відділку лейтенант державної безпеки Рафаїл Наумович Айзенберг (1904–?); начальник 9-го відділку лейтенант державної безпеки Бернард Йосифович Колкер; помічник начальника відділку Йосиф Никодимович Ейдук (1902–?); оперуповноважені: молодший лейтенант державної безпеки І.М. Янкелович, сержант державної безпеки Леонід Григорович Добровольський (1907–?), молодший лейтенант держбезпеки Петро Трохимович Павлюк (1902–1938), молодший лейтенант держбезпеки Михайло Борисович Дондиш (1903–?), лейтенант державної безпеки Іван Іванович Демченко (1902–?), та прикомандировані: О.П. Александров, Бромберг, Дударевич, Емільєв, Кольцов, Половецький, В.Н. Скравецький, Чижов.

Згідно до цього наказу Л.Й. Рейхмана начальники відділів УДБ отримали спеціальні завдання: Й.Б. Фішер повинен був із числа мобілізованих особливо-обліковців створити групу для

⁴¹ Біографічний нарис про Симховича див: *Золотарьов В.А.* ЧК–ДПУ–НКВС на Харківщині... С. 282–292.

⁴² Біографічний нарис про Торнуєва див: *Золотарьов В.* «Використані та викинуті»: співробітники УНКВС по Харківській області, засуджені за порушення «соціалістичної законності» наприкінці 1930-х рр. // 3 архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. 2015. № 1. С. 337–347.

пророблення облікових матеріалів по полякам в обкомі КП(б)У, міському та районних парткомах КП(б)У, партколегії Комісії партійного контролю, обкомі МОПР'а, Іноземному бюро, облпрофради, Істпарті та Архіві революції, архіві польської секції ЦК і губернського комітету, матеріалах польського клубу, польської школи; в.о. начальника 9-го (спеціального) відділку УДБ УНКВС Кравченко – перевірити всі матеріали на спеціальних робітників, службовців зв'язку та радіолюбителів для виявлення осіб, що підлягають арешту; начальник 8-го відділу УДБ УНКВС технік-інтендант 1-го рангу Михайло Дмитрович Шошин (1904–?) – почати розробляти архівні справи по полякам; Л.О. Чернов – негайно приступити для пророблення всіх архівних матеріалів для виявлення осіб, що підлягають арешту; А.М. Симхович повинен був передати всі матеріали по полякам Фішеру; у свою чергу Й.Б. Фішер і А.М. Симхович мали передати в ДТВ ГУДБ НКВС Південної залізниці всі матеріали по полякам на транспорті; начальник відділу місць ув'язнення УНКВС Мирон Ісакович Воевода (1894–?) отримав завдання поставити на облік «усіх засуджених за шпигунство, з тим щоб реалізувати матеріали по них у відповідності до директиви наркома».

Аналіз оперативних документів УНКВС по Харківській та Київській областях. дозволяє зробити висновок про те, що чекістська операція по

польській лінії розпочата у серпні 1937 року була завчасно спланована і набула масштабного і багатовимірного характеру, поєднувала етнічні, релігійні, соціальні компоненти. Репресивна акція була направлена у першу чергу на нейтралізацію так званого польського контрреволюційного націоналістичного елемента та шпигунів на користь Польщі, але в подальшому секретний циркуляр був поширений на осіб, які мали радянське громадянство та польську національність (або просто польське прізвище). Документи радянських спецслужб, дають підстави стверджувати, що по «польській лінії» заарештовували представників різних національностей (українці, росіяни, євреї та ін.). Відбір осіб відбувався на основі агентурних розробок, справ-формулярів, літерних справ, списків, справ таємного складу. Загалом жертвами репресивної акції з боку співробітників органів державної безпеки Київської та Харківської областей було визначено від 13 до 16 категорій, серед них: військовополонені, дезертири і легіонери польської армії, перебіжчики, політемігранти із Польщі, «клерикально-націоналістичний елемент», поляки-старослужбовці цукрових заводів і інших підприємств, відвідувачі польських консульств, особи, що мають родинні та інші зв'язки у Польщі та ін. Таким чином, у причинах «польської операції» НКВС слід шукати як етнічні, та так і соціальні чинники.

References

- Bazhan O., Zolotar'ov V. (2014). Biografiya majora derzhavnoyi bezpeky` L'va Rejxmana v dy-namici represy'vnoyi polity'ky` radyans'koyi vlady` v 1920-1930-ti roky` // Pivdennyj Zaxid. Odesy'ka. Istory'ko-krayeznavchy'j naukovy'j al'manax. – Vy'p. 17. Odesa: Drukars'ky'j dim. S. 220–238.
- Bazhan O., Zolotar'ov V. (2019). Organizator vby'vstva general-xorunzhogo armiyi UNR V. Oskilka abo posluzhny'j spy'sok chekista Zinoviya Lunyeva-Mincza // Krayeznavstvo. 2019. № 2. S. 161–175. [in Ukrainian].
- Bugaj N.F. (2006) Нарoды Украй'ны v «Osoboj papke Staly'na» / N. F. Bugaj; Y'n-t ros. y'story'y' RAN. M. : Nauka. [in Russian].
- Bobkov F.D. (1995). KHB y vlast. M.: Vozvrashchenye. [in Russian].
- Kerivny'ky' ukrayins'koyi zovnishn'oyi rozvidky` (2010) / avt. – uporyad.: V.D. Xomenko, O.V. Skry'pny'k, I.M. Shy'denko, I.V. Bilokon', V.O.Romanyuk; za redakciyeyu G.O. Ilyashova. – K. : Yaroslaviv Val. S. 52. [in Ukrainian].
- Kopijchenko L.A., Timiryayev Ye.R. (2015). Shlyax do Kazaxstanu // Reabilitovani istoriyeyu. U 27-ty` tomax Zhy'tomy'rs'ka oblast`. U semy` kny'gax. Kn. 7. Chasty'na druga. Zhy'tomy'r: Polissya. [in Ukrainian].
- Matery'aly fevral'sko-martovskogo plenuma CzK VKP(b) 1937 goda (1995) // Voprosy y'story'y'. 1995. № 2. [in Russian].
- Nikol's'ky'j V.M. Represy'vna diyal'nist` organiv derzhavnoyi bezpeky` SRSR v Ukrayini (kinecz` 1920-x – 1950-ti rr.). Istory'ko-staty'sty'chne doslidzhennya. Monografiya. (2003). Donecz'k : Vy'd-vo DonNU. [in Ukrainian].
- Okipnyuk V.T. Organy` derzhavnoyi bezpeky` URSR (1922–1943 rr.): istory'ko-pravove doslidzhennya: monografiya (2017). Xerson: FOP Grin` D.S. [in Ukrainian].
- Petrov N.V., Skoroky'n K.V. Kto rukovody'l NKVD 1934–1941. M.: Zven'ya, 1999. [in Russian].

Pietrow N. Polska operacja NKWD (1993) // Karta: Niezależne pismo historyczne (Warszawa). 1993. Nr. 11. [in Polish].

Pol'shha ta Ukrayina u try'dcyaty'x-sorokovy'x rokax XX stolittya: Nevidomi dokumenty' z arxiviv special'ny'x sluzhb. (2010). – T. 8: Vely'ky'j Teror. Pol's'ka operaciya 1937-1938. – U 2 ch. / Red. kol.: Ye. Bednarek, V. V'yatrovy'ch, S. Kokin, P. Kulakovs'ky'j, M. Mayevs'ky'j, P. Myerez'ky'j, Z. Navroc'ky'j, Ye. Tuxol's'ky'j, Yu. Shapoval. Galuzevy'j derzhavny'j arxiv Sluzhby' bezpeky' Ukrayiny'; Insty'tut nacional'noyi pam'yati – Komisiya z peresliduvannya zlochy'niv proty' pol's'kogo narodu; Insty'tut polity'chny'x i etnonacional'ny'x doslidzhen' NAN Ukrayiny'. – Varshava; Ky'yiv. [in Ukrainian; in Polish].

Rafal's'ka T. Tragichna dolya ukrayinciv ta polyakiv s. Buldy'chiv u period «vely'kogo teroru» na Zhy'tomy'rshhy'ni (ly'pen' 1937 r. – ly'stopad 1938 r.) (2014) // Intermarum: istoriya, polity'ka kul'tura. 2014. №1. [in Ukrainian].

Reabilitovani istoriyeyu: U dvadcyaty' semy'tomax. Xmel'ny'cz'ka oblast'. (2014) / Redakciya tomu: L.V. Steblo (golova) ta in. – Uporyadny'ky': L.L. Misinkevy'ch, R.Yu. Podkur. – Biografichni dovidky': Yu.A. Dovgan', L.A. Kry'vega, O.M. Fandul'. – Kn. 5. – Xmel'ny'cz'ky'j: TOV «Poligrafist-2». [in Ukrainian].

Rubl'ov O., Repry'ncev V. Represiyi proty' polyakiv v Ukrayini u 30-ti roky' (1995) // Z arxiviv VUChK-GPU-NKVD-KGB. 1995. №1/2. [in Ukrainian].

Shapoval Yu.I., Pry'stajko V.I., Zolotar'ov V.A. (1997). ChK – GPU – NKVD v Ukrayini: osoby', fakty', dokumenty'. K. : Abry's. S. 554-555. [in Ukrainian].

Shapoval Yu., Zolotar'ev V. (2017). «Gy'l'oty'na Ukray'ny»: narkom Vsevolod Baly'czky'j y' ego sud'ba. M. : Poly'ty'cheskaya ency'klopedy'ya, 406 s. [in Russian].

Sprava «Pol's'koyi Organizaciyi Vijs'kovoyi» v Ukrayini. 1920–1938 rr. (2011) / Uporyad.: S.A. Kokin, R.Yu. Podkur, O.S. Rubl'ov. K. : Golovna redkolegiya naukovu-dokumental'noyi seriyi kny'g «Reabilitovani istoriyeyu». [in Ukrainian].

Shrejder M. (1995). NKVD y'znutry'. Zapy'sky' cheky'sta. M. : Vozvrashheny'e. [in Russian].

Shreider M. (1995). NKVD yznutry. Zapysky chekysta. M. : Vozvrashchenye. [in Russian].

Titova N. «Sanaciya» pry'kordonnya USRR: poboryuvannya «pol's'ko-ukrayins'kogo fashy'zmu» na Podilli, 1930-ti roky' (2007) // Z arxiviv VUChK-GPU-NKVD-KGB. 2007. № 1 (28). [in Ukrainian].

Ukrayina v dobu «Vely'kogo teroru»: 1936 – 1938 roky' / avt.-uporyadny'k Yu.Shapoval [ta in.] (2009). K. : Ly'bid. S. 377. [in Ukrainian].

Vashhenko I.M. (2004). «Sprava» pol's'ky'x pedagogiv Ky'yeva 1930–1931 rr. – malovidoma storinka anty'pol's'ky'x represij 1930-x rr. // Naukovi zapy'sky' Vinny'cz'kogo derzh. ped. un-tu im. M. Kocyuby'ns'kogo. Ser.: Istoriya: Zb. nauk. pracz' / Za red. P.S. Gry'gorchuka. Vinny'cya : DP «DKF». Vy'p. 8. [in Ukrainian].

Vlada i Kost'ol v radyans'kij Ukrayini, 1919–1937 rr.: Ry'mo-katoly'cz'ka cerkva pid represy'vny'm ty'skom totalitary'zmu: Dokumenty' / Peredmovu, uporyadkuvannya, dodatky', pokazhchy'ky' N. S. Rubl'ovoyi // Z arxiviv VUChK-GPU-NKVD-KGB. 2003. № 2 (21). [in Ukrainian].

Zolotar'ov V. (2003). «Ody'n iz akty'vnishy'x pracivny'kiv ChK – GPU» (Storinky' biografiyi starshogo majora derzhavnoyi bezpeky' Yuxy'ma Kry'vcya) // Z arxiviv VUChK – GPU – NKVD – KGB. 2003. № 1. S. 355 – 402. [in Ukrainian].

Zolotar'ov V. (2003) ChK-DPU-NKVS na Xarkivshhy'ni: lyudy' ta doli 1919 – 1941. Xarkiv. 2003. S.257-260; [in Ukrainian].

Zolotar'ov V. (2000) Vy'probuvannya sovisty'u. Storinky' biografiyi komisara derzhbezpeky' 3 rangu S. Mazo // Z arxiviv VUChK – GPU – NKVD – KGB. 2000. № 2/4. S. 374 – 389. [in Ukrainian].

Zolotar'ov V. (2004). Oleksandr Uspens'ky'j: osoba, chas, otochennya. Xarkiv : Folio. S. 168-169. [in Ukrainian].

Zolotar'ov V.A. (2007). Sekretno-polity'chny'j viddil DPU USRR: spravy' ta lyudy'. Xarkiv: Folio. S. 104 – 183. [in Ukrainian].

Zolotar'ev V.A. (2009). Osobennosty' raboty UNKVD po Xarkovskoj oblasti' vo vremya provedeny'ya massovoj operacy'y' po pry'kazu # 00447 // Staly'ny'zm v sovetskoj provy'ncy'y': 1937–1938 gg. Massovaya operacy'ya na osnove pry'kaza № 00447. M., ROSSPƏN; Germansky'j y'story'chesky'j y'nstytut v Moskve.. S. 572–594. [in Russian].

Zolotar'ov V. (2015). «Vy'kory'stani ta vy'ky'nuti»: spivrobitny'ky' UNKVS po Xarkivs'kij oblasti, zasudzheni za porushennya «socialisty'chnoyi zakonnosti» napry'kinci 1930-x rr. // Z arxiviv VUChK – GPU – NKVD – KGB. 2015. № 1. S. 313–317. [in Ukrainian].

Zolotar'ov V.A. (2019). Diyal'nist' organiv derzhavnoyi bezpeky' na Xarkivshhy'ni v 1937 – 1938 rokax // Reabilitovani istoriyeyu. Xarkivs'ka oblast': Kny'ga tretya. – Ch.2. Ky'yiv, Xarkiv: Regional'ny'j informacijny'j centr. S.8-18; [in Ukrainian].